

NY BØLGE AF LITTERATUR FRA DET DANSK-TYSKE GRÆNSELAND

Af Hans Christian Davidsen

I perioden fra omkring 2012 og frem til 2020 er der sket en betydelig vækst i antallet af skønlitterære udgivelser, som på den ene eller anden måde tager udgangspunkt i det dansk-tyske grænse-land. Det gælder romaner, der tager historiske temaer op primært fra det historiske Nordslesvig (det område, vi i daglig tale kalder for Sønderjylland) og sekundært Sydslesvig (området mellem den dansk-tyske grænse og floden Ejderen).

I de romaner, der beskæftiger sig med perioden op til Første Verdenskrig, de fire krigsår fra 1914 til 1918 og den efterfølgende periode op til de to afstemninger i Nord- og Mellemslesvig i 1920, er grænsen mellem Nord- og Sydslesvig dog knap så synlig i litteraturen. Det skyldes, at det tidligere hertugdømme og i den pågældende periode preussiske landsdel Slesvig i århundreder havde været en enhed. I flere af romanerne er der således tråde til Flensborg og Mellemslesvig, som vi i dag ikke medregner som en del af Nordslesvig. Denne skarpe skelnen havde man dog ikke før afstemningen og det, man i Danmark kender som Genforeningen i 1920.

Jeg vil i det følgende belyse en række af de temaer, som de vigtigste skønlitterære udgivelser fra perioden 2012 til 2020 tager op. Der vil blive fremsat forklaringer på, hvad den markante vækst i antallet af skønlitterære udgivelser om grænselandsforhold kan skyldes – også med den argumentation, som flere af forfatterne har givet udtryk for i offentligheden og i interviews med denne artikels forfatter. Endvidere vil jeg undersøge, hvordan forfatterne forholder sig til begreberne dansk og tysk, og i hvilket omfang de nuancerer disse to begreber i et område, hvor grænserne historisk har været hårdt trukket op, men også er flydende. I første

halvdelen af 1800-tallet frem til de to Slesvigske Krige definerede mange mennesker sig nemlig stadig som slesvigere og i mindre omfang som enten danske eller tyske.

Denne situation, hvor man hverken var det ene eller det andet, altså enten dansk eller tysk, er især de to store af de tre nationale mindretal i grænselandet på mange måder vendt tilbage til i dag. Det økonomiske, kulturelle og politiske samarbejde hen over grænsen er blevet stærkt intensiveret – blandt andet gennem Euroregion Sønderjylland-Schleswig – og blandt flertalsbefolkningerne er der udviklet en større accept og tolerance over for de tre nationale mindretal på begge sider af grænsen.

Når jeg skriver tre mindretal, er det, fordi der ikke blot findes et tysk mindretal i Sønderjylland (Nordslesvig) og et dansk mindretal i Sydslesvig, men også et frisisk mindretal i amtet (på tysk: Kreis) Nordfriesland i det vestlige Sydslesvig.

Udviklingen mellem dansk og tysk er på begge sider af den dansk-tyske grænse gået fra de stærke konfrontationer i årtierne efter 1945 til fredelig sameksistens, fra et "mod hinanden" til i dag at være et "med hinanden".

Man kan med god ret hævde, at den offentlige interesse for det dansk-tyske grænseland og landsdelens ofte konfliktprægede historie voksede markant i årene fra 2008 til 2010. I 2008 udsendte historikeren, forfatteren og journalisten Tom Buk-Swienty sin dokumentariske skildring af slaget på Dybbøl i 1864. Hans bog *Slagtebænk Dybbøl* fik fine anmeldelser i både dagspresse og faghistoriske tidsskrifter. To år efter, i 2010, udkom fortsættelsen, *Dommedag Als*, og tilsammen er de to bøger solgt i godt 150.000 eksemplarer (ifølge Gyldendal er det status februar 2020).

I 2014 blev Ole Bornedals dramaserie *1864* vist på DR i anledning af 150-året for den for Danmark så skæbnesvangre krig. Al kritikken af dramaserien og debatten om den til trods nåede serien usædvanligt høje seertal for en dramaserie med et historisk tema. Det officielle seertal for premieren den 12. oktober 2014 var 1,690 mio. Tredje og fjerde afsnit oplevede godt nok en tilbagegang, men havde fortsat pæne seertal. Instruktøren Ole Monrad blev af det store flertal af faghistorikere kritiseret for at tegne et

ensidigt billede af Danmarks motiver op til krigen og ikke til fordel for Danmark.

Jens Ole Christensen, der er inspektør på Tøjhusmuseet og historiker med flere bøger om 1864 bag sig og ansvarlig for museets udstilling om 1864, kaldte for eksempel filmens beskrivelse af historiens forløb for "utroværdig" (*Berlingske Tidende*, 8. oktober 2014). Tv-serien var sammen med Tom Buk-Swientys dokumentariske værker medvirkende til en større og bred offentlig diskurs om Sønderjyllands historie.

I Sønderjylland har den lokal- og regionalhistoriske interesse altid været høj. Historisk Samfund for Sønderjylland tæller godt 2000 medlemmer og er dermed Danmarks største historiske forening. Cirka 600 af disse medlemmer er bosat uden for Sønderjylland og Sydslesvig, men har for en stor dels vedkommende sønderjyske rødder.

Foreningen udsender hvert år Sønderjyske Årbøger med videnskabeligt funderede artikler skrevet af historikere med speciale i grænselandet. Desuden står foreningen bag regelmæssige bogudgivelser med en vis tyngde. I 2008-2009 udkom for eksempel to leksikale bind om Sønderjyllands og Sydslesvigs historie på tilsammen godt 1000 sider. Kommenterede brevvekslinger mellem sønderjyske soldater, der var ved fronten som tyske soldater under Første Verdenskrig, og deres familie derhjemme udkommer med jævne mellemrum i bogform og finder hver gang et publikum. De omfattende korrespondancer har givet inspiration til flere romaner, blandt andet Karsten Skovs debutroman, *Knacker* (2013). Titlen refererer til hovedpersonens kælenavn. Hovedpersonen er dansk soldat i den tyske hær og kaldes for "Knacker" af sin oversergent: et engelsk ord for "krejler".

Ældre grænselandslitteratur

I 1990'erne og 00'erne var frekvensen af skønlitterære udgivelser, der havde et konkret afsæt i grænselandstemaer, mindre end i dag. Gynther Hansen (1930-2014) havde i lange perioder sin egen

lille niche, som ingen andre dansksprogede forfattere bevægede sig ind i.

Gynther Hansen voksede op i en tysksindet familie i Sønderjylland. Faren og broren blev i 1930'erne grebet af nazismen. Gynther Hansen blev dog sendt i dansk skole og valgte senere i livet danskheden til. Han debuterede i 1965 med novellsamlingen *Forvandlinger* og fik sit egentlige gennembrud med *Stemmer fra provinsen* i 1976. Hovedtemaerne i hans forfatterskab vedblev de kommende tre-fire årtier at være konflikten mellem dansk og tysk i Sønderjylland, det tyske mindretals fascination af og ofte kompromisløse sympati for nationalsocialismen og førerskikkelsen Adolf Hitler. Hans noveller og romaner foregår fortrinsvis på Sundeved omkring landsbyen Varnæs, hvor Gynther Hansen selv var barn.

Hans hovedværk er fire romaner om drengen Ernst, der flere steder har karakter af selvbiografi. Den åbnes med *Hitler, min far og mig* (1988), hvor Anden Verdenskrig lurer ude i fremtiden, og fortsættes med *Soldaterne* (1989), der beskriver den hjemmetyske families forhold under krigen. I det tredje bind, *Danskerne* (1990), får Ernst kendskab til nazisternes ugeringer. Det går op for Ernst, at nazismen var en stor, frygtelig løgn, og at hans storebror – der sympatiserede med nazismen – har været en selvmedlidende og alkoholiseret slapsvans, der blot var en medløber. Broren bliver indsat i Faarhuslejren, først en interneringslejr og senere en straflejr for såkaldte "landssvigere", først og fremmest mandlige medlemmer af det tyske mindretal. Størsteparten af disse tysksindede mænd blev dømt i henhold til loven om tysk krigstjeneste for at have ladet sig indrullere i Waffen-SS og i det tyske mindretals bevæbnede hjemmeværn, Zeitfreiwilligendienst og Selbstschutz. Efter at have besøgt broren i Faarhuslejren tager Ernst den beslutning, at han vil være dansk.

Serien skulle egentlig have været en trilogi, men syv år senere, i 1997, udkom romanen *Befrielse*. Ernst er blevet en fremmed overfor sine nærmeste, men båndene eksisterer stadig. Han kan ikke holde moren ud, men elsker hende stadig. Han føler sig fordømt, skyldig og utilstrækkelig. Sønnen er bundet til sin mor, der bruger sin depression som et våben i undertrykkelsen.

Moren forstår at ramme Ernsts dårlige samvittighed, så han er usikker og føler sig utilstrækkelig. Derfor opleves morens død som en befrielse. Gynther Hansen har en sjælden psykologisk indsigt og en evne til at fortælle om alt det store i det stille.

Noget særligt ved Gynther Hansens forfatterskab er, at han fører læseren med ind i et tysk mindretals miljø i Sønderjylland.

I den sønderjyske historie findes adskillige begivenheder og forløb, der er forbundet med en særlig sensibilitet. To af disse, som både dansksindede og tysksindede har været involveret i, er: De sønderjyske soldaters deltagelse i Første Verdenskrig under den tyske kejserhær. Og 2) Forholdet til nazismen op gennem 1930'erne og under den tyske besættelse af Danmark fra 1940 til 1945.

Disse to aspekter er kun i begrænset omfang skildret skønlitterært af tysksprogede forfattere med baggrund i Nordslesvig. Vinklerne er primært danske. En undtagelse er erindringslitteraturen, hvor vi finder beretninger fra mænd tilhørende det tyske mindretal, der fortæller om deres bevæggrunde til at handle, som de gjorde i 1930'erne, da det tyske mindretal i Sønderjylland var gennem-nazificeret.

Mange af de tysksindede mænd, der fra 1945 til 1949 blev indsat i Faarhuslejren, følte sig ifølge historikeren Henrik Skov Kristensen (*Straffelejren*, 2011) uretfærdigt behandlet af den danske stat, fordi de som såkaldte "landssvigere" blev dømt efter en lov med tilbagevirkende kraft. Det kommer til udtryk i for eksempel Hanns Christian Jessens bog *Faarhus. Straflager für die deutsche Minderheit in Dänemark. Erlebnisse, Berichte, Dokumente*, 1987).

Den ringe tilstedeværelse af mindretals-tyske stemmer i den dansksprogede litteratur hænger sammen med det skylds- og tabubelagte i mindretallets forhold til nazismen. Derfor har Gynther Hansens forfatterskab en særlig vægt i den "moderne sønderjyske litteraturhistorie".

Før jeg går videre til at beskrive den nye bølge med skønlitteratur om grænselandsforhold, der som tidligere nævnt kom frem omkring 2012, vil jeg for fuldstændighedens skyld nævne en række af de andre udgivelser, der udkom flere årtier før 2012 og her for en kort stund vende blikket mod Sydslesvig.

Den dansk-sydslesvigske forfatter Willy-August Linnemann (1914-1985) er i dag en næsten glemt forfatter, selv om han fik både Kritikerprisen, boghandlernes De Gyldne Laurbær og Holberg-medaljen.

I serien *Europafortællinger* havde Linnemann visioner for grænselandet som en region, der i ly af et overstatsligt fællesskab med kraftcentre ved og hen over den gamle grænse skulle være med til at viske denne ud. "Linnemanns utopier er langt forud for deres tid – og endda forud for os i dag", skriver Johan de Mylius i bogen *Lys over Linnemann* (Multivers), som han i 2014 udsendte i samarbejde med Annegret Friedrichsen.

Bogen om det skjulte Ansigt (1958) handler om en flok mennesker, der under Anden Verdenskrig gennem en længere periode næsten hver nat søger tilflugt i et beskyttelsesrum i en unavngiven havneby i Nordtyskland. Det kan næsten ikke være andre steder end hjembyen Flensborg.

I de lange nætter, hvor luftalarmen lyder og udslettelsen lur, forkorter de tiden med at fortælle historier for hinanden. I begyndelsen er der ikke megen sammenhæng mellem historierne, men det viser sig, at de har en indbyrdes forbindelse. Som tiden går, og fortællingerne udvikler sig, danner de et tæt sammenvævet mønster, hvor den ene historie udbygger og supplerer den anden, og hvor det mere eller mindre fælles persongalleri udvikler sig og udbygger forbindelserne og relationerne mellem de enkelte personer og deres såvel individuelle som sammenvævede skæbner. Den samme episode fortælles ofte flere gange set fra forskellige personers synsvinkel.

Linnemann var overbevist europæer og tilhænger af det europæiske fællesmarked. Ikke uden at være i opposition til strømningerne inden for mindretallene, som Annegret Friedrichsen konstaterer i sin gennemgang af Linnemanns liv og værk i *Lys over Linnemann*. Her begriber læseren for alvor, at Linnemann også kan have en relevans i dag. Ikke blot for sin fremsynede indgang til det europæiske, men også for sin forankring i det traditionelle regionale og sin vægt på det flerkulturelle som en mulighed. Linnemann var lokal og global (i et europæisk perspektiv).

På samme måde som Willy-August Linnemann i sine romaner kredser om Flensborg by, har den sydslesvigske forfatter Karin Johannsen-Bojsen (født 1936) også byen som kernepunkt. Hun stammer fra en familie, der oprindeligt var tysk, men valgte det danske efter 1945. Hun fik sin litterære debut i 1977 med digtsamlingen *Sinddelag*, der er en række personlige lyriske skitser fra hendes barndom. Senere har hun udsendt blandt andet *Regnbuelandet. En roman fra Sydslesvig* (1987) og kroniksamlingen *Hjerteblod og tryksvæerte. Klip fra en Sydslesvig-kronikørs værksted* (1996).

I nyere tid har hendes roman *Himmel med mange stjerner* (1997) spillet en væsentlig rolle i den offentlige debat i Sydslesvig, fordi den indeholder en kritisk skildring af en topstyring inden for det danske mindretal i Sydslesvig. Karin Johannsen-Bojsen lader i bogen sydslesvigske græsrodde og primært rigsdanske funktionærer i mindretallets ledelse styre mod hinanden i en skarpt optrukket konflikt.

I kølvandet på Karin Johannsen-Bojsens to omfattende selvbiografier i to bind på tilsammen over 900 sider, *Sydslesvigpige* (2004) og *Sydslesvigkvinde* (2008), er der også kommet erindringsbøger af andre sydslesvigere. Fælles for disse er, at de beskæftiger sig med det at have en baggrund i tysk kultur for derefter at foretage en gradvis konvertering til det danske – gennem dansk skolegang i Sydslesvig, ferieophold i Danmark og senere også bopæl i Danmark. To eksempler er Rolf Erbst og Kirstin Deckert. Dem vender jeg tilbage til.

Vækst i grænselandslitteraturen efter år 2000

Til en vis grad overraskende er der efter årtusindskiftet kommet en række forfattere, der ikke var beskrevet lige som Gynther Hansen nord for grænsen, Karin Johannsen-Bojsen syd for grænsen og Willy-August Linnemann, der har stået med den ene fod i Danmark og den anden i Tyskland, hvor han voksede op.

Væksten i grænselandslitteraturen begynder i tiden omkring Erling Jepsens folkelige gennembrud med den delvist selvbio-

grafiske fortælling *Kunsten at græde i kor* (2002), der igennem drengen Allans perspektiv skildrer et barndomshjem i byen Gram. Et incestmotiv, som enhver voksen læser forstår, underspilles gennem drengen Allans endnu barnligt-naive briller. Ligesom *Frygtelig lykkelig* (2005) kunne romanen dog praktisk talt være foregået et hvilket som helst sted i den danske provins.

Der er ikke noget specifikt sønderjysk tema i disse to romaner bortset fra den geografiske lokalitet. Gennem samtalebogen *Alting begynder i Gram* (2008) udgivet i samarbejde med filminstruktøren Henrik Ruben Genz begyndte Erling Jepsen at nærme sig grænselandstemaerne, som han efter udgivelsen af *Den sønderjyske farm* (2013) rigtig folder ud i *Erna i krig* (2018). Det er en typisk jepsensk roman i et grotesk og humoristisk univers, der står i kontrast til det granatchok, som ramte Sønderjylland, mens egnen var en del af det tyske kejserrige.

Eggen har en historie, der adskiller sig markant fra det øvrige Danmarks historie, og den bruger Erling Jepsen til brændstof om kvinden Erna, der drager i krig.

Sønderjyden Erna fra den fiktive landsby Bramstrup har sønnen Kalle, der er lettere retarderet. Kalle bliver indkaldt til tysk krigstjeneste under Første Verdenskrig, og da Erna ikke mener, han er i stand til at tage vare på sig selv, drager hun med. Hun skaffer sig en uniform fra en soldat, der deserterer, og drager i krig på vestfronten. Hendes plan er at få den tyske krigsmaskine til at bryde sammen ved at sprede kønssygdomme i de mobile feltbordeller, der skød op langs fronten som svampe i en efterårsskov. Sønderjylland skal vristes ud af preussernes kontrol ved hjælp af syfilis! Der er tydelige referencer til Bertolt Brechts *Mutter Courage* (1939) i romanen.

Bogen udkom i 100-året for Første Verdenskrigs afslutning og samtidig med premieren på filmen *I krig & kærlighed*, der er inspireret af Karsten Skovs *Knacker*. *Erna i krig* overgik i medieomtale de romaner, som årene forinden var udkommet om dansksindede sønderjyske soldater, der i 1914-1918 måtte trække i tysk uniform og kæmpe i en krig, de ikke følte var deres. Blandt disse romaner var Karsten Skovs *Knacker* og Jakob Brodersens *Thode* (2014).

Erna i krig fik anmeldelser hele vejen rundt i de landsdækkende danske dagblade (*Berlingske Tidende*, 4. oktober 2018; *Information*, 5. oktober 2018; *Politiken*, 5. oktober 2018; *Weekendavisen*, 5. oktober 2018, *Kristeligt Dagblad*, 27. oktober 2018, og *Jyllands-Posten*, 6. oktober 2018). Mest positiv var *Jyllands-Posten*, der gav bogen fem ud af seks mulige stjerner. *Kristeligt Dagblad* nøjedes med to ud af fem stjerner og gav anmeldelsen overskriften "Skyttegrav fyldt med lomme filosofi".

Kun få sønderjyske forfattere har fået så stor en læserskare og så stor en popularitet i resten af Danmark som Erling Jepsen, og han benyttede den store opmærksomhed til at få sine budskaber ud. I et interview med *Berlingske Tidendes* Bent Blüdnikow (3. oktober 2018) sagde Erling Jepsen blandt andet:

Første Verdenskrig var en meget større tragedie for os sønderjyder end 1864. I 1864 døde der godt 3000, mens ofrene under Første Verdenskrig var langt større. Anden Verdenskrig gik hen over os danske sønderjyder uden større tab, så det er Første Verdenskrig, der blev vor store tragiske begivenhed.

Hvorfor der inden for de seneste ti år er vokset denne stærke bølge af grænselandslitteratur frem, har Erling Jepsen et svar på. Han mener, det især hænger sammen med, at der kun er skrevet ganske lidt om dansk deltagelse i Første Verdenskrig. Og med de to 100-årsjubilæer i 1914 og 1918 kom anledningen: "Vi har set bøger og film om 1864 og mængder af bøger og film om Anden Verdenskrig, men næsten intet om Første Verdenskrig. Jo, fagbøger, men ingen litteratur, fordi det vel ikke interesserede de skrivende intellektuelle kredse i København", sagde Erling Jepsen til Blüdnikow.

Det er sammenfaldende for de dansksprogede sønderjyder, som har skrevet romaner om Første Verdenskrig, at de selv har haft en oldefar eller bedstefar, der kæmpede som tysk soldat under Første Verdenskrig. Forfatterne er blevet inspireret af de breve, som deres forfædre har sendt hjem fra fronten til familien i Nordslesvig – breve, de ofte har fundet i familiens gemmer. Den tavshed og det tabubelagte, der har været i mange familier, har

været en anstødssten for flere af de sønderjyske forfattere. Erling Jepsen beretter:

Jeg kan huske, at min mor fortalte, at ingen måtte vide, hvad de tidligere soldater sad og snakkede om, når de spillede kort. Men mor havde fået fortalt af sin mor, at det, de talte om, ikke var de forfærdelige ting, som de havde været udsat for, men dét de havde gjort ved andre. (Blüdnikow, 2018)

Mens andre forfattere og filmfolk af faghistorikere, politikere og samfundsdebattører har fået slemme hug for ikke at være historisk nøjagtige eller korrekte i deres fiktion, er Erling Jepsen behændigt sluppet for denne kritik: Han giver sig slet ikke ud for at skrive en historisk korrekt roman. Hændelserne er ofte så fantastiske, at faghistorikerne helt har afholdt sig fra at kritisere hans fiktion.

Nogenlunde samtidig med at Erling Jepsen fik sit folkelige romangennembrud i Danmark, romandebuterede Birte Blønd (1932-2018) med *Grænsegænger* (2001), der blev fulgt op med *Skillelinier* (2004) og *Dansen kan begynde* (2006) om Gråsten-pigen Marias barndom og ungdom. Birte Blønd beskæftiger sig med forholdet mellem dansk og tysk i grænselandet, og nazismens fremmarch i 1930'erne spiller en væsentlig rolle. Birte Blønd stammede selv fra Gråsten, men afviste klart, at der var tale om selvbiografisk stof, når hun blandt andet beskrev en ung, dansk-sindet sønderjysk piges forhold til en ung mand fra Holsten. Manden kommer fra en familie med nazistiske sympatier, og det er ilde set i den dansksindede sønderjyske familie i en tid, hvor de mørke skyer for alvor er trukket ind over grænsen. "Alle mine personer er frit opfundne. Jeg sidder og lyver for at få en sandhed frem. Maria er ikke mig, men jeg har jo set mange af de ting, som hun oplever", sagde Blønd til *Flensborg Avis* (Davidsen, 2005).

Birte Blønd var selv årsagen til en skandale i sin familie, da hun efter besættelsen forelskede sig i en tysk soldat. Hun var stædig og ønskede forbindelsen opretholdt, mens hendes familie havde frygtelige kvaler. At en pige fra et tidligere modstandshjem fraterniserede med, ja var forelsket i en tysker! Birte Blønd endte dog med at blive dansk gift. Til *Flensborg Avis* siger hun:

Mit hovedærinde er at fortælle om Sønderjylland. Det har gennem det meste af mit liv været min store drøm. Jeg er sønderjyde i marv og ben. Jeg skulle først bo i Aarhus i mange år for, før jeg fandt ud af, at det havde været et privilegium at vokse op i Sønderjylland. Det var dog lidt svært for folk deroppe at forstå. Det er denne "Zweiströmigkeit". For jeg er meget påvirket af det tyske. Jeg befinder mig utroligt godt, når jeg er i Tyskland. Ellers var jeg næppe heller begyndt at læse tysk. (Davidsen, 2005)

Grænsegænger er en roman, der viser en ung piges hidsige kønsrolleopgør. Hovedpersonen er på kant med sin far, hvis gammeldags syn på piger forhindrer hende i at udfolde sig på lige fod med brødrene.

Jeg vil gerne fortælle "norddanskerne" om, hvordan det er at have boet i Sønderjylland. Jeg har nogle venner fra Roskilde, og efter at have læst bogen, sagde de til mig: "Nu forstår vi dette særlige sønderjyske. For os har det altid været noget med en masse historie, som vi egentlig var trætte af at høre på". Den bemærkning var lønnen for mine anstrengelser. (Davidsen, 2005)

Birte Blønd vendte i interviews og ved oplæsninger på danske folkebiblioteker igen og igen tilbage til det ovennævnte begreb *Zweiströmigkeit*. Begrebet dækker ifølge en leksikalsk artikel på Grænseforeningens hjemmeside den opfattelse, at "man kan have elementer eller strømninger fra både dansk og tysk kultur i sig." (Kühl, 2020). Begrebet voksede oprindeligt frem blandt det tyske mindretal i Sønderjylland, men indgik også i programerklæringen for det danskorienterede tidsskrift *Slesvigland*, der blev udsendt til alle husstande i Sydslesvig med støtte fra Traugott Møller Fonden i Sønderborg:

Slesvigerne har kunnet suge til sig fra flere kulturkredse, har kunnet vælge mellem dansk og tysk på alle områder, men har også formået at omdanne påvirkning udefra til noget særligt slesvigsk. Det er ikke tilfældigt, at "Zweiströmigkeit" i så høj

grad er blevet et slesvigsk begreb. Det er i virkeligheden et privilegium at være slesviger. (Andresen, Lippert & Philippsen, 1980, s. 3)

På det punkt ramte Birte Blønds forfatterskab lige ned i en diskurs under forandring i det dansk-tyske grænseland. Den tidligere danske generalkonsul i Flensborg dr.phil. Henrik Becker-Christensen sagde allerede i 2001 ved en højtidelighed på det gamle forsvarsværk Dannevirke: "Vi har bevæget os fra at være imod hinanden til at leve ved siden af hinanden og i de senere år at leve med hinanden." Udtalelsen faldt i forbindelse med en indvielse af en nyetablering af forsvarsstillingerne og adgangsvejene til Dannevirke, som skete i et tæt samarbejde mellem danske og tyske ingeniørtropper.

Det var også i en periode, hvor Grænseforeningen oprettede sit korps af unge sydslesvigere, "elevambassadørerne", der i et kulturmøde med danskere og danskere med anden etnisk baggrund satte fokus på det at have flere kulturer som noget positivt i sig selv. Birte Blønds forfatterskab skal ses i dette perspektiv, og hun var i høj grad med til at skabe en interesse for litteratur i grænselandet – en interesse, som efterfølgende bogudgivelser fra perioden fra cirka 2008 til i dag har nydt godt af. Birte Blønds trilogi fik en betydelig opmærksomhed af alle de store danske aviser.

Ester Bock er født i Sønderjylland i 1936, men fraflyttede grænselandet som barn, da hendes indremissionske familie flyttede til Herning. I romanen *Det skjulte* (2006) placerer hun en sønderjysk kvinde fra det tyske mindretal i Nordsjælland. Danmark er besat, og hovedpersonen Adelheid er ansat som lærer på en skole, hvor danskheden trives som en stærk modsætning til nationalsocialismen, som hun selv har sympatier for.

Adelheid er nødt til at gå stille med dørene. Hun har haft en affære med en tysk soldat, og hendes bror, Ditlev, er med i Frikorps Danmark for at kæmpe mod bolsjevismen på østfronten. Deres sympatier – og for brorens vedkommende: fanatisme – har de overtaget fra det stærkt tysksindede præstehjem i Sønderjylland. *Det skjulte* blev efterfulgt af *Klokken slår* (2009) og *Flugt* (2013), og selv om handlingen primært udspiller sig uden for Sønderjylland,

er der tråde til landet syd for Kongeåen, blandt andet på østkysten ved Haderslev, hvor familien har sit sommerhus.

Frem fra det tyske mindretal i Sønderjylland dukkede i 2009 Hans Schmidt Petersen, der er født i 1962 på Nordals, hvor han også voksede op. Han var indtil da ikke noget ukendt navn på det tyske marked, hvor han under navnet Hans S. Petersen og med base i Berlin havde udsendt fire romaner på anerkendte tyske forlag: *Die Letzte Option* (1998), *Die Täuscher* (1999), *Letzte Helden* (2001) og *Geest* (2001).

Med den tilknytning, Hans Schmidt Petersen har til grænselandet og Danmark, er det bemærkelsesværdigt, at ingen af bøgerne er oversat til dansk. Selv ikke bogen *Geest*, der foregår i det gamle danske kulturområde Sydslesvig. 'Geest' er den tyske betegnelse for et område, som vi på dansk kender som en bakkeø – området mellem den sydslesvigske marsk og højderyggen mod øst.

Hans Schmidt Petersen fik sit danske gennembrud med spændingsromanen *Sneglens hus* (2009), der udspiller sig i både et dansk og tysk miljø i og omkring Aabenraa og Flensborg. *Sneglens hus* blev fulgt op af *Den sørgeligste død* (2010) og blev med *Pigernes sødme* (2012) til en trilogi. Hans Schmidt Petersen er et eksempel på en grænselandsforfatter, der har en *Zweiströmigkeit* i sig. Han har arbejdet i både Danmark og Tyskland og begår sig lige godt i begge kulturer og på begge sprog, og hans kendskab til det tyske skinner tydeligt igennem i trilogien, hvor han både skildrer forskelle mellem dansk og tysk kultur og viser, at de to kulturer og nationaliteter ikke altid er entydige størrelser i grænselandet.

Et særligt aspekt ved hans trilogi er, at han rider med på den nordiske krimibølge og kombinerer den med et stykke grænselandslitteratur, der tager udgangspunkt i Sønderjylland og Flensborg (nordiske krimier er i øvrigt i høj kurs i det tyske sprogområde). I det tredje bind rammer han i øvrigt et delikat tema i det sønderjyske: En folketingskandidat for Dansk Folkeparti findes myrdet i sit hjem i Aabenraa. Mistanken falder i begyndelsen på en indvandrerfamilie, men sporene leder til finansverdenen i Hamborg og kriminelle miljøer i Flensborg. Hans Schmidt Petersen havde næppe på det tidspunkt – i 2012 – forudset, at cirka hver fjerde sønderjyde ville stemme på Dansk Folkeparti (DF) ved folketingsvalget i 2015.

Selv i det tyske mindretals højborg, stationsbyen Tinglev, var DF-stemmetallet så højt, at en stor del af byens tysksindede må have stemt på partiet. Den tidligere chefredaktør for *Der Nordschleswiger* Siegfried Matlok (2015) fik i sin kommentar med overskriften "Klein(SCHMIDT)" i det tyske mindretals dagblad øje på ironien. Artiklens overskrift spiller lidt ironisk på en sammenligning mellem mindretalstyskeren Stephan Kleinschmidt, der i 2015 var folketingskandidat for Det Radikale Venstre i Sønderjylland, og Jes Schmidt, der i 1973 blev valgt ind i Folketinget som det tyske mindretals repræsentant, til dels ved hjælp af stemmer, som han opnåede i et valgforbund med partiet Centrum-Demokraterne. Matloks pointe er, at mindretalstyskeren Stephan Kleinschmidt som kandidat for Det Radikale Venstre tabte endda tyske mindretalsstemmer til Dansk Folkeparti. Matloks forklaring på, hvorfor så mange hjemmetyskere ifølge den matematiske logik må have stemt på Dansk Folkeparti, adskiller sig nok ikke så meget fra den forklaring, som historikeren René Rasmussen fra Museum Sønderjylland gav umiddelbart efter folketingsvalget i *Politiken*, 22. juni 2015.

René Rasmussen pointerede, at Sønderjylland har mistet tusindvis af arbejdspladser til Østeuropa eller Kina, og at den udbredte holdning er, at alle de nye, kreative jobs lander i København og de andre store byer.

Samtidig (og det er den tredje grund) har strukturreformerne næsten systematisk fjernet offentlige arbejdspladser fra landsdelen, seminarier, kaserner, sygehuse, domhuse Der er en følelse af, at centraladministrationen gør sit bedste for at afvikle landsdelen – og når mange så står tilbage som arbejdsløse eller lavt uddannede, bliver der peget fingre af dem fra København. Først pisser de på os – og bagefter siger de, at vi lugter!, som én af mine bekendte sagde. (Rasmussen, 2015)

Som jeg tidligere nævnte, findes der stort set ingen skønlitterære udgivelser med tyske mindretalsbriller. Hans Schmidt Petersen har heller ikke en specifik hjemmetysk vinkel, men er dog en af de meget få hjemmetyske stemmer i den dansksprogede litteratur fra grænselandet.

Hanne Reintoft er opvokset på Østerbro og er en af de få forfattere, der har udsendt romaner med afsæt i grænselandets historie uden selv at have en baggrund i området. Hendes roman *Nu er det længe siden* (2008) begynder umiddelbart før Slaget ved Dybbøl i 1864 og slutter med parlamentarismens indførelse i 1901. På en slægtsgård ved Broager vokser fire søskende, Peder, Sigurd, Ingeborg og Helene, op med forældre, der er henholdsvis dansk- og tysksindede.

Som voksne fordeler de fire søskende sig ud over hele Danmark og kommer på hver sin måde til at repræsentere de politiske, sociale, religiøse og kulturelle strømninger, som løber gennem landet i anden halvdel af 1800-tallet. En datter falder for den tyske måde og gifter sig lykkeligt med en tysker. Den anden datter gifter sig med en lokal mand fra Broagerland, og herfra kæmper de mod den stadigt stigende fortyskning af området. En søn går ind i partipolitik og forsøger ad den vej at ændre tingenes tilstand, mens den sidste søn bliver præst og forsøger at ændre forholdene for fattige i København.

Mellem temaer som arbejderbevægelsens fremmarch, socialisternes ditto, kampen for at afskaffe Estrups enevælde og indføre parlamentarismen, kvindefrigørelsen m.m. beskæftiger Hanne Reintoft sig med kampen for igen at blive et samlet Danmark efter nederlaget i 1864. En kamp, der kæmpes meget forskelligt, afhængigt af om man bor i Sønderjylland eller i København.

I 2010 udkom fortsættelsen *Når dagene strenges*. Typisk for Hanne Reintoft beskæftiger hun sig også her med sociale forhold, klassekamp og politiske forhold i sin familieroman. Men under de politiske strømninger påvirkes de forskellige familiemedlemmer i hver deres retning, og her bevæger den kendte socialrådgiver sig ind på et felt, som er underbelyst i skønlitteraturen om Sønderjylland.

Det er en udbredt opfattelse, at skellet mellem dansk og tysk går gennem grænselandet som en kontrast mellem sort og hvidt. Men det modsatte er tilfældet. Ofte går skellet mellem dansk og tysk tværs ned gennem familier. I 1920 var der eksempler på, at storebror kunne stemme tysk og lillebror dansk. Netop dette stærkt følelsesladede skisma berører Hanne Reintoft. De fleste i den slesvigske slægt, der skildres, ønsker dansk statsborgerskab,

når Genforeningen bliver en realitet, mens lægen Hans af idealistiske og humanitære grunde vil forblive tysk og hjælpe i Berlin, hvor nøden er størst. En del af familien er også efter Genforeningen 1920 bosat i Tyskland, nemlig Hans og Regitze. De drømte om at få Flensborg med i Danmark. Det gjorde mange. Men de bliver i det nordtyske og kæmper for kommunismens sag, mens andre i familien kæmper for det danske mindretals muligheder.

En bølge af grænselandsudgivelser inden for det sidste tiår

Siden 2012 har frekvensen af grænselandsudgivelser været markant større sammenlignet med de tidligere år. Det er især forfattere som Karsten Skov, Linda Lassen, Keld Conradsen, Pernille Juhl og Anna Elisabeth Jessen, der har markeret sig og præsteret endog meget fine salgstal.

Det hænder ofte, at virkeligheden overgår fantasien. Jens Frederik Heise fra landsbyen Vibøge på Sydals var en af de cirka 30.000 sønderjyske soldater, der deltog i Første Verdenskrig på tysk side. Han gjorde tjeneste i Rusland og senere på vestfronten. Jens Frederik Heise blev alvorligt såret to gange. Den første gang blev han ramt i lungen af et projektil, og den anden gang blev han såret i venstre hånd.

Den 3. september 1917 valgte han at desertere – med alle de store risici, der var forbundet med dette: tugthus og dårlig mad i en militær straffelejre og familien hjemme i Sønderjylland, der risikerede at blive sat fra hus og hjem af de preussiske myndigheder. Han stak af fra lazarettet i Flensborg, gik hele vejen tilbage til Als og gemte sig i halvandet år på et løfte ved Skovby på Sydals.

Jens Frederik Heise blev aldrig opdaget og kom først ud af sit skjul, da Tyskland havde tabt krigen. Ikke engang hans forældre vidste på det tidspunkt, at han var levende – og fik sig et chok, da han i 1918 kom levende ind i stuen. De havde frygtet, at han var faldet.

Jens Frederik Heise døde i 1968 og talte sjældent om, at han var deserteret. Stolt af det var han ikke. Han ville blot redde sig selv – men mange desertører havde samtidig en dårlig samvittig-

hed over at have svigtet deres soldaterkammerater. Men hans kone fortalte historien til de nærmeste – blandt andre Kathrine Lassen Johannsen, der i 1997 af en lokalhistoriker blev opfordret til at skrive historien ned.

Samme år hørte Karsten Skov (født 1962 i Sønderborg) for første gang den autentiske beretning fra Kathrine Lassen Johannsens svigersøn. Der skulle gå 16 år, før Karsten Skov på forlaget Mellemsgaard udsendte en roman baseret på de virkelige hændelser. Mellemsgaard er kendt som et forlag, hvor håbefulde forfattere selv finansierer deres bøger. Karsten Skov satte barren for lavt. I dag havde han kunnet sælge manuskriptet til et forlag af en helt anden karakter.

Hans roman *Knacker* fik fine anmeldelser i *Weekendavisen* (15. marts 2013) og *Kristeligt Dagblad* (2. marts 2013). I 2014 solgte han en option til Fridthjof Film, der den 11. november 2018 havde premiere på filmatiseringen *I krig & kærlighed* – på 100-års dagen for våbenhvilen i 1918. Filmen var en dansk-tysk-tjekkisk samproduktion, der blev vist i danske biografer, på den tyske regionale public servicekanal NDR og andre tv-stationer. Filmen gav romanen et boost. Romanen er nu udkommet i tredje oplag – af kontraktlige grunde ligeledes på forlaget Mellemsgaard.

I *Knacker* fortæller Karsten Skov bevidst om Første Verdenskrig set fra en dansksindet soldats synsvinkel, og i et interview siger han om sin bevæggrund til at udsende bogen:

Det vigtige for mig var at vise, at de dansksindede soldater var ved fronten mod deres vilje, men at der var gode grunde til, at de i sidste ende drog til fronten. Jeg har også villet vise, at mændene ved fronten i første omgang var indbyrdes kammerater på tværs af det dansk-tyske skel – og først bagefter enten dansk- eller tysksindede. (Davidsen 2020a)

Karsten Skov stammer fra Augustenborg på Als og havde selv en oldefar, der deltog i krigen. Men hans oldefar fortalte aldrig om sine oplevelser under krigen.

Han mener, at jubilæumsårene for Første Verdenskrig og genforeningen i 1920 spiller en vigtig rolle for, at der i disse år udgives

ekstra mange romaner om grænselandstemaer. Men det er ifølge Karsten Skov ikke den eneste faktor: "I resten af Danmark er tyskernes ageren fra 1940 til 1945 velkendt. Mange har troet, at det var det samme under Første Verdenskrig. Men den særlige historie har nok overrasket mange, og så har forlagene set en mulighed for et nyt marked", siger Karsten Skov i ovennævnte interview.

I sin anden roman, *Enkeland* (2018), nuancerer Karsten Skov forholdet mellem dansk og tysk i den periode, som i Sønderjylland er kendt som "preussertiden". Romanen foregår på hjemmefronten i Sønderjylland under Første Verdenskrig, hos de efterladte kvinder.

Bogen har nogle fine miljøskildringer af teglværksmiljøet på nordsiden af Flensborg Fjord, som det var i tysk tid. Den tegner nogle nuancerede skitser af forholdet mellem dansk og tysk i den egn, som de dansksindede helst kaldte Sønderjylland, og som de tysksindede foretrak at kalde Nordslesvig. *Enkeland* indeholder temaer om "uægte børn", som man førhen kaldte børn født uden for ægteskab, og om børn, der blev tvangsfjernet fra dansksindede familier for at blive overgivet til "gode tyske familier" – ja, det at fattige, dansksindede fik frataget opdrageretten over deres børn bliver i bogen til et sindbillede på Tyskland, der ikke blot røver Danmarks land, men også Danmarks børn.

Læserne møder dog også en tysksindet, der noget overraskende går ind i en kamp for dansksindede – her betyder konkrete menneskelige hensyn og blodsband alligevel mere end det abstrakte nationale. Vi følger desuden en krigsinvalid, der vender tilbage til krigsskuepladsen i Nordfrankrig for at hente en dræbt sønderjyde hjem til en sorgramt kvinde.

Bogen fik en pæn modtagelse i dagbladene, blandt andet *Kristeligt Dagblad* (12. maj 2018) og *JydskeVestkysten* (21. april 2018) og er i 2020 udkommet i tredje oplag. Men anmeldelserne i diverse historiske tidsskrifter viser blandt andet, at fiktion og historieskrivning er to forskellige verdener. Skønlitterære forfattere og historikere taler sjældent hinandens sprog, og det med god grund: Mens historien bevæger sig ad en jævn linje, ofte ikke særlig spektakulært, er en stigende spændingskurve med flere overraskende sidehistorier nærmest et must i fiktionen – for at holde læserens interesse.

På portalen historie-online.dk, der redigeres af Dansk Historisk Fællesråd, blev bogen anmeldt (18. september 2018) af Bjarne Søndergaard Bendtsen, der dog er cand.mag. i nordisk sprog og litteratur – og altså ikke historiker. Men han hæfter sig ved "historiske brølere", som han mener, Karsten Skov begår i romanen. "Er man til det sentimentale og melodramatiske, så læs løs," skriver Søndergaard Bendtsen videre.

Bjarne Søndergaard Bendtsens anmeldelse adskiller sig markant fra den lektøruddataelse, som *Enkeland* har fået på bibliotek.dk: "En meget velskrevet og fængslende historie, der tillige er let at læse. Vi får et interessant blik ind i en dramatisk tid for de dansksindede i Sønderjylland, der gav store ofre i 1. Verdenskrig", skriver lektøren, Poul Flou Pedersen.

Disse to anmeldelser illustrerer, at modtagelsen af grænselandslitteraturen – i dette konkrete tilfælde, men også generelt – har været meget forskellig, alt efter hvilke kredse man befinder sig i. Jeg har journalistisk dækket flere af Karsten Skovs oplæsningsarrangementer på folkebiblioteker i grænselandet, og her har reaktionerne fra læserne/tilhørerne gennemgående været: "Du skriver, så vi kan forstå det" og "Vi kan genkende os selv og Sønderjylland i dine bøger". Det er udsagn fra mennesker, der almindeligvis ikke udtrykker sig på skrift.

Karsten Skovs tredje roman, *Under samme måne* (2020), er en roman, der er inspireret af autentiske begivenheder. Bogen handler om en af den cirka kvarte million østtyske flygtninge, der i Anden Verdenskrigs sidste måneder kom til Danmark. 18-årige Erika flygtede fra Königsberg (det nuværende Kaliningrad i Rusland) i Østpreussen. I Sønderjylland fandt en del af disse flygtninge deres midlertidige eksil hos det tyske mindretal.

Her berører Karsten Skov et tema, som Keld Conradsen (ligeledes født 1963 i Sønderborg) tog op i sin debutroman, *Stemte S'er* (2009). Titlen refererer til tyskeres og danskeres forskellige måder at udtale konsonanten "S" på, når den står foran en vokal. På tysk skal S'et stemmes, og det er en typisk dansk udtalefejl at glemme at stemme dette "S". Hermed fremhæver Keld Conradsen de små forskelle i udtaleformen, som hurtigt kan afsløre en personlig baggrund.

Keld Conradsens far er dansk, hans mor tysk. Moren kom til Danmark som flygtning fra Østpreussen og overlevede krigen – som den eneste i familien. Under flugten fra den hastigt fremadrykkende sovjetiske hær i den iskolde vinter 1945 nåede familien til Gotenhafen (det nuværende Gdynia i Polen), men hun blev skilt fra sine forældre, da hun ikke nåede med ombord på skibet Wilhelm Gustloff. Det reddede hendes liv – og kostede hende forældrene. Wilhelm Gustloff blev torpederet af en sovjetisk ubåd og gik ned med over 9000 mennesker ombord i historiens største skibskatastrofe.

Det var – igen – et tabu i familien. Moren nægtede at tale om de uhyggelige minder. Men i bogen skildrer han dog en mor, der tynges af skyldfølelse. I 1990'erne opsøger moren i bogen alligevel de lokaliteter i Østpreussen og Pommern – nu Polen – som hun huskede fra flugten, hvor børn frøs ihjel, kvinder blev voldtaget på stribe, og civile skudt uden pardon.

En anden af Keld Conradsens indtil videre fire romaner, *Familien Bruchfontaine* (2014), udspiller sig pudsigt nok i samme miljø som Karsten Skovs *Enkeland*: teglværksmiljøet på nordsiden af Flensborg Fjord. Det er en slægtsfortælling om en tysk indvandrer, der i 1920'erne slår sig ned i Sønderjylland og gifter sig med datteren af en teglværksejer. Tre generationer arbejder sig op til samfundets top. Men det er ikke uden omkostninger. Den, der kommer i vejen for familiens ambitioner, slår sig – og familiens egne medlemmer har også bare at rette ind. Det er naturligvis ikke alle, der accepterer at bøje sig, og de bliver udstødt. En af dem er datteren Fanny, der under Anden Verdenskrig forelsker sig i en tysk soldat og flytter med ham til Tyskland. Bag pligtmoralen gemmer sig skeletter.

En tredje forfatter, Pernille Juhl, er ligeledes født i Sønderborg, samme år som de to foregående, men flyttede som lille med familien til Fyn. Litterært er hun dog stærkt præget af Sønderjylland. Hun debuterede i 2013 og har i tidsrummet frem til 2020 udsendt syv romaner.

Pernille Juhl udsender alle sine bøger på eget forlag. Hun skriver og redigerer selv, ligesom hun står for opgaver som salg og markedsføring. Det er lykkedes hende at skabe og fastholde en stor læserskare, ikke mindst i grænselandet, hvor mange læsere

har førstehåndskendskab til de autentiske personer, som hun typisk bygger sine romaner op omkring. Af alle de nævnte forfattere, der har udgivet romaner med grænselandstemaer i perioden efter 2012, ligger Pernille Juhl som nummer tre på listen over bibliotekspenge, kun overgået af Erling Jepsen og Linda Lassen.

Lige siden sin barndom har Pernille Juhl vidst, at hendes farfar deltog i Første Verdenskrig på tysk side. Hun havde blot ikke interesseret sig for det, før hun i 2010 kastede sig over de udførlige dagbøger, farfaren havde ført ved fronten, fortalte hun til *Flensborg Avis* i januar 2014 – kort tid efter at hendes debutroman, *Vent på mig Marie*, var udkommet (Davidsen, 2014).

Dagbøgerne er romanens skelet. Læseren følger danskeren Anders Andersen i kampene på både vestfronten og østfronten, og det er frem for alt dagligdagen, der skildres: de udmarvende marcher, ventetiden, transporterne med jernbanen, livet på slagmarken og i skyttegravene. Hjemme i Sønderjylland venter hans kæreste, Marie, på ham, og da han i november 1918 vender tilbage fra krigen, er Marie dødssyg af spansk syge. Men hun overlever mirakuløst, da hans stemme vækker de sidste livskræfter i hende. Det udviklede sig til en trilogi med andet bind, *Når solen står højest*, i 2014 og tredje bind, *Efter mørke*, i 2015. Og senere med endnu et skud på stammen, *Det usagte*, i 2017.

Med den dokumentariske roman *Frihed og ære* (2016) gravede Pernille Juhl en grænselandshistorie op, som aldrig tidligere var blevet fortalt. Romanen handler om den unge mand Christian Fries fra Kollund ved Flensborg Fjord. Han blev på opfordring sat til at opbygge en ny dansk efterretningsenhed under besættelsen, og en af hans store bedrifter var videregivelsen af oplysninger om nazisternes V2-raketplaner. I maj 1944 blev han arresteret af tyskerne, og via Vestre Fængsel gik det til koncentrationslejren Neuengamme ved Hamborg og herfra videre til udelejren Svesing ved Husum, hvor han den 18. november 1944 bukkede under for sult, sygdom og overanstrengelse.

Romanen er baseret på efterladte breve og dokumenter, som Pernille Juhl fik videregivet af en af sine læsere, som ville have hende til at skrive netop denne roman. Blandt meget andet får Pernille Juhl fortalt en historie, som vel de færreste danskere kendte

til: nemlig, at der blot 40 kilometer syd for den dansk-tyske grænse, ved landsbyen Svesing, fandtes en koncentrationslejr, hvor der blandt de 2500 fanger blev interneret adskillige danske fanger. Flere af danskerne kom aldrig hjem. Med *Frihed og ære* sporede hun sig også mere ind på noget, som hun siden har gjort til sit varemærke: en fortælling, der hviler på historiske fakta. Som hun skrev i sin pressemeddelelse til romanen *Genforeningen*: "Jeg har skrevet en letlæselig roman for helt almindelige mennesker, som ikke orker at læse en masse faglitteratur. Jeg har tygget mig igennem adskillige bøger for dem." (2020). Der ramte hun nok en sandhed.

Hendes romaner er dog også blevet kritiseret for at være lidt lange (Mendel, 2020), og da hendes 412 sider tykke biografi *Marens vilje* (2018) blev valgt som månedens bog på Flensborg Avis-TV (juni 2018), blev det fremhævet, at hendes bøger ville have godt af at få hæftet en ekstern redaktør på for at få strammet formen op.

Navnet Maren Sørensen siger de færreste danskere noget – selv om hun i 1940 uofficielt blev den første kvindelige præst i Danmark. De første kvindelige præster blev godt nok først ordineret i 1948 af biskoppen i Odense, men Maren Sørensen blev ordineret i dølgsmål i Havrebjerg frimenighed på Vestsjælland (Hauge, 2016). Maren Sørensen var tillige en af de første kvinder, der modtog ridderkorset for sit omfattende sociale arbejde.

I både Syd- og Nordslesvig er Maren Sørensen derimod en kendt personlighed, især som plejemor og forstanderinde på Børnenes Helsehjem ved Haderslev og som ildsjæl i det danske mindretalsarbejde på egnen omkring den sydslesvigske landsby Valsbøl. Bogen er et eksempel på, at Pernille Juhl rammer meget lokalt og når en særlig læserskare i et afgrænset geografisk område, samtidig med at bogen også har en mere almen og generel appel på landsplan i Danmark.

I 100-året for genforeningen udsendte Pernille Juhl i 2020 den biografiske roman *Genforeningen* om den sønderjyske politiker H.P. Hanssen (1862-1936). *Flensborg Avis* kvitterede med fem ud af seks stjerner, og i anmeldelsen hed det blandt andet:

Det er til dato en af de bedste romaner, Pernille Juhl har udgivet – hvis ikke den bedste. Forfatteren tegner et levende

og troværdigt portræt af den dansksindede sønderjyde, som man nogle gange skulle tro brændte sit lys i begge ender. (Davidsen, 2020c)

Linda Lassens forfatterskab står centralt i den nyere bølge af grænselandslitteratur. Hun er født i 1948 og stammer fra Fyn. Efter nogle år i Grønland flyttede hun i 2009 til Sønderjylland med sin mand. Hun havde ingen anden relation til egnen, end at hendes farfar stammede fra Als og på et tidspunkt var flyttet til Fyn. Det vigtigste motiv til at flytte til Sønderjylland var dog, at hun og ægtefællen gerne ville tilbage til Jylland. Linda Lassen erfarede, at det at flytte til Sønderjylland var noget helt andet end at flytte til andre egne af Danmark. I et interview lavet specielt med henblik på denne artikel siger hun:

Jeg har flyttet en del i mit liv, så jeg havde noget at sammenligne med. I Slagelse kan man godt bo uden at kende byens historie, det samme i Nyborg, Odense og så videre. Sådan er det ikke i Sønderjylland. Her er koder, som det er en fordel at kende. (Davidsen, 2020b)

Da hun havde boet i Gråsten et par uger, fik hun og ægtefællen besøg af en nabo, der kom med en flaske vin og ville hilse på. Naboen blev budt indenfor, og da han trådte ind, pegede han på en nyindkøbt dørmåtte, som Linda Lassen havde købt syd for grænsen. På måtten stod "moin" – den hilsen, som man nu engang bruger i Sønderjylland. "Nå, I er hjemmetyskere," udbød naboen ifølge Lassen – der lidt forskrækket spurgte, hvad han dog mente med det? "Jo, 'moin' er jo den tyske stavemåde for 'mojn'," forklarede han.

Noget andet, der ifølge Linda Lassen fylder meget, er familiehistorierne. Man kan ikke tale med en sønderjyde, uden at der i deres familie har været en mand, der faldt i "den store krig", deserterede, gemte sig eller kom hjem som invalid, fortæller hun i ovennævnte interview.

Eller man har haft en bedstefar, der var "på den forkerte side" under Anden Verdenskrig eller havde siddet i Faarhuslejren

eller på Sønderborg Slot efter krigen – indespærret som landsforræder. Der var heltehistorier, man gerne fortalte om, og der var alt det, man tav om. Derfor var noget så uskyldigt som en dørmatte ikke helt så uskyldigt alligevel, og jeg blev nysgerrig efter at knække koderne. (Davidsen, 2020b)

Efter at have udsendt en række børnebøger og voksenromaner (blandt andet *Håbets år* (2011) om Gertrud Rask og Hans Egede, der rejste til Grønland som missionærer) blev hun af forlæggeren Steen Piper fra Hovedland spurgt, om hun havde mod på at skrive endnu en historisk roman, der havde referencer til Sønderjylland. "Det tør jeg ikke," var hendes første reaktion (Knippel, 2014). Den sønderjyske historie var for kompliceret, mente hun.

I 2014 udsendte hun alligevel den delvist dokumentariske roman *Men sko må jeg ha'* om den sønderjyske vandrelærerinde Henriette Gubi. Vandrelærerbegrebet kendes i danmarkshistorien primært fra Nord- og Sydslesvig (Bengtsson & Henningsen, 1996). Vandrelærerne drog rundt til de enkelte hjem for at undervise i dansk sprog og kultur, efter at tysk var blevet indført som undervisningssprog på skolerne i Slesvig. Hjemmeundervisningen kom under stærkt pres fra de preussiske myndigheder. Efter 1920 fortsatte denne praksis i mange årtier frem i det danske mindretal i Sydslesvig.

Linda Lassen skildrer Henriette Gubis omflakkende liv. Hun var henvist til at bo på de gårde, hvor hun underviste – i øvrigt på opfordring af H.P. Hanssen, i hvis dagbøger Linda Lassen stødte på Henriette Gubis navn. Og det lykkedes aldrig Henriette Gubi at finde en mand. Parallelt får læseren en historie om en ung mand fra Sundeved, der for at undgå preussisk militærtjeneste levede illegalt på forældrenes gård og fik børn med forældrenes tjenestepige. Han oplevede sit liv som et fangenskab, som han forsøgte at slippe fri fra. Manden på Sundeved fulgte Henriette Gubis liv og virke på afstand, men de mødtes kun én gang, kort før Henriette Gubis død. Da stod det klart, at deres musiske evner og interesse for litteratur kunne have givet dem et godt liv sammen.

Romanen fik en sjældent fin modtagelse i *Sønderjysk Månedsskrift*, der udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland: "For mit eget vedkommende husker jeg historiske begivenheder særlig

godt, når disse kædes sammen med personlige beretninger," skrev Britta Bargfeldt (2015). I *Tysklandsarbejderen. Frederiks valg* (2019) tager Linda Lassen fat på et tema, som kun i begrænset omfang har været genstand for historisk forskning.

I foråret 1940 indgik den danske regering – med de danske fagforeningers velsignelse – en aftale med regimet i Berlin om, at arbejdsløse danske mænd kunne tage arbejde i Tyskland. Op mod 100.000 danske mænd arbejdede for den tyske regering fra 1940 til 1944, vurderer historikeren Ole Brandenburg Jensen i en ph.d.-afhandling om besættelsestidens økonomiske og erhvervsmæssige forhold (2005). Nogle gjorde det frivilligt. Andre stod i en vanskelig situation, hvor man med rette kan spørge, om de reelt havde noget valg. En ting var, at arbejdsløsheden var stor. En anden ting var, at mange kunne miste retten til understøttelse, hvis ikke de sagde ja. Uden understøttelse ville en familie dengang kunne blive sat på gaden og risikere at leve som husvilde, tiggere eller af kriminalitet. Efter 1945 blev disse "tysklandsarbejdere" frikendt af det officielle Danmark – men sjældent af det uofficielle Danmark, naboer, kolleger, familie etc. Mange var nødt til at flytte til en anden by og begynde en ny tilværelse.

Linda Lassen fandt ud af, at hendes egen farfar havde været tysklandsarbejder, og ad eksterne kanaler også, at hendes farfars del af familien havde været tysksindet. Det var der aldrig nogen, der havde fortalt hende.

I Linda Lassens tredje roman med stof fra grænselandet, *Jens og Marie. En genforeningsroman* (2019), handler det om Jens Jessen, der var chefredaktør på Flensborg Avis fra 1882 til sin død i 1906, og ikke mindst hans hustru, Marie (født Fibiger). Bogen udkom op til 100-året for markeringen af grænsedragningen mellem Danmark og Tyskland – Genforeningen, som den historiske begivenhed kaldes, når synsvinklen er kongerigsk-dansk og sønderjysk-dansk. Det danske mindretal i Sydslesvig havde af gode grunde ikke så meget at fejre efter afstemningen i 1920, og ordet 'genforening' har derfor historisk ikke haft den samme klang syd for grænsen som nord for. Derfor er det også tankevækkende, ja lidt pudsigt, at bogen har fået undertitlen "en genforeningsroman".

I romanen skildrer Linda Lassen ikke blot Jens og Marie Jessens fælles kamp for (også) at få Flensborg og Mellemslesvig tilbage til Danmark, efter at Slesvig sammen med Holsten efter krigen i 1864 blev udskilt fra den danske krone og i 1867 blev indlemmet i Preussen. Bogen beskriver også Jens og Marie Jessens privatliv, herunder deres kærlighedsliv, og beskrivelserne er baseret på en omfattende research. Kilderne er blandt andet dagbøger og breve, som findes i rigt mål i den periode, hvor romanen finder sted.

Her handler det om de dansksindede i den sydlige del af grænselandet, om dem, der ikke havde datidens "politisk korrekte" meninger om at trække grænsen der, hvor den endte med at gå, men ville have en grænse længere sydpå. Linda Lassen forklarer:

Skønlitteraturen giver noget, som faglitteraturen som regel ikke gør. Et svar på, hvorfor jeg ikke overlader til faghistorikerne at skrive om de historiske temaer fra grænselandet, er, at man efter min mening via fiktionen udvikler forståelsen for det enkelte menneske i en bestemt tid. Jeg tror faktisk, der er større mulighed for at øge refleksionerne om for eksempel krigens (u)nødvendighed, hvis man har ladet sig følelsesmæssigt involvere. (Davidsen, 2020b)

Hendes fokus på lokalt og regionalt stof hænger sammen med, at ord som 'nationalstat' og 'nationalistisk' var begyndt at dukke op i medier, i fiktion og i den offentlige debat, siger hun.

Måske startede det med tvillingetårnenes fald i 2001. Den ydre fjende, som vestligt orienterede demokratier pludselig så sig truet af, fik folk til at rykke sammen om det, de kendte og var trygge ved, og dermed steg måske også behovet for at kende det, der var "vores"; det, der adskilte sig fra "de andres", de ukendtes. Hvis ikke man kendte sin egen historie, kunne man ikke så godt argumentere mod, at de "fremmedes" kultur og historie var en trussel, eller for, hvad det var, vi ville beskytte. Endvidere var der jo nogle historiske markeringer. 1864, Første Verdenskrig og markeringen af 100-året for genforeningen. (Davidsen, 2020b)

”En usædvanlig flot debut,” kaldte Christian Møgeltoft Anna Elisabeth Jessens debutroman, *Om hundrede år* (2019), i *Jyllands-Posten* (17. februar 2019). Og Lars Handesten indrømmede i *Kristeligt Dagblad* (31. januar 2019), at han så på ”annonceringen af endnu en familiekronike med en vis skepsis,” men måtte lægge sig fladt ned for Anna Elisabeth Jessen. Den sønderjyske slægtshistorie *Om hundrede år* er ”fortalt i et enkelt, men overbevisende sprog. Tonen holder romanen ud. Og fortælleren skifter ubesværet synsvinkel mellem de forskellige familiemedlemmer, som også skildres, så karaktererne står klart [...] fint gjort af en debutant”, skrev Handesten.

Radio- og tv-dokumentaristen Anna Elisabeth Jessen fandt på slægtsgården syd for Haderslev en stak breve og dokumenter, der tydeligvis var gemt væk, men dog ikke destrueret. En oplevelse, mange efterkrigsgenerationer i Sønderjylland har haft, efter at deres forældre eller bedsteforældre er gået bort. Det var dette materiale, der inspirerede hende til romanen.

Anna Elisabeth Jessens roman fik ikke blot en overdådig kritik, men bliver i skrivende stund revet væk og udsendt i nye oplag.

Vi følger en familie fra det år, hvor Første Verdenskrig brød ud – 1914 – frem til 2014, og det gør vi i små, korte afsnit, der sjældent er længere end fire bogsider. Hvert afsnit har et årstal som overskrift. Forfatteren er med andre ord nødt til – ligesom den familie, hun beskriver – at lade meget stå usagt. Dette er netop noget af det fine ved bogen sammen med en række meget præcise miljøbeskrivelser, overraskende handlinger og en passende mængde humor.

I 1914 må den dansksindede sønderjyde Hans drage af sted for at kæmpe i tysk uniform. Han kommer aldrig tilbage for at kunne overtage forældrenes gård. Svogeren Marius og søsteren Helene får i stedet for ansvaret for gården. Her bor også deres døve far, der også har været med i krigen, søskende og senere fem børn. Landbrugssamfundet og det nære findes endnu. Skal man til den nærmeste købstad, er det ekstraordinært. Alligevel er der tråde til den store verden, og landsbyen i Sønderjylland bliver på et senere tidspunkt en del af den globale landsby.

Landbrugskrisen i 1930'erne synes ikke at påvirke gården voldsomt, men både spændingerne og den daglige sameksistens mellem dansk og tysk i grænselandet ligger latent og kommer

med mellemrum til udbrud. Knap nok er Første Verdenskrig slut, og Sønderjylland blevet en del af det danske kongerige, før det trækker op igen, og dele af familien er lidt for fascineret af blændværket i syd. Skal man tage ham der Adolf Hitler alvorligt?

Mens det udtalte driver bogen frem, forkludrer det nogle gange menneskenes liv temmelig unødvendigt. Forfatteren bruger typisk mange ord på at berette om den almindelige og genkendelige dagligdag og slutter derefter afsnittene af med chokerende, oftest tankevækkende billeder og hændelser.

Annegret Friedrichsen er sydslesviger. Hun stammer fra Skovlund – den samme by, som den senere så kendte landdagspolitiker Karl Otto Meyer startede sin lærergerning i. Annegret Friedrichsen er mag.art. i litteraturvidenskab og tosproget. Hun taler og skriver dansk og tysk på modersmålsniveau.

Hun debuterede i 1990 med digtsamlingen *Atemrisse* på tysk og har siden udgivet en håndfuld børnebøger, typisk eventyrlige fortællinger. I 2012 udsendte hun med *Porcelænskvinden* sin første skønlitterære bog, som hun selv oversatte til tysk og i 2019 udsendte på Athena Verlag med titlen *Die Porzellanfrau*.

Genkendelse er en af de ting, der går igen i *Porcelænskvinden*. Bogen handler om behovet for at blive genkendt som den, man er. Et behov, der både opstår for hovedpersonen Marthe selv og hos de figurer, hun møder på Kunstindustrimuseet i København. Her gør Marthe rent uden for lukketid og kan derfor i stilhed gå rundt blandt museets mange samlinger. Marthe opdager detaljer i figurerne, hun ikke har set før, og hun genkender sig selv i sin yndlingsfigur, Porcelænskvinden.

En eftermiddag i 1991 får Porcelænskvinden, en lille pige og en uhyggelig sanger liv. Sammen fortæller de en historie om den tabte kærlighed, ensomhed og længsel.

Man bliver som læser suget ind i en historie, der foregår i Flensborg, Lyksborg og Gråsten mange år tidligere. Historien er en banal kærlighedshistorie, men den er pakket ind i en velfungerende dialog mellem Porcelænskvinden og Marthe. I mødet mellem de to udviskes grænsen mellem fortid og nutid, ligesom grænsen mellem det levende og døde, det virkelige og fantasien udviskes. Når Marthe genkender sig selv i porcelænsfiguren,

ligger der noget dybere under, som læseren kun får antydet. Dermed får man en masse at tænke over, når bogens sidste ord er læst. Meget er usagt, så analyseglade læsere vil finde glæde ved denne bog.

Afslutningsvis vil jeg omtale en række forfattere fra hver sin side af grænsen. Fælles for dem er, at de blot har en eller to bogudgivelser bag sig, men dog ikke er ubetydelige parenteser.

Journalisten og forfatteren Jakob Brodersen har med *Thode* (2014/2016) skrevet en roman, der er baseret på efterladte erindringer skrevet af hans oldefar, Carl Theodor Thode, der som 19-årig blev indkaldt til den tyske hær i 1915. Under en orlov forelsker han sig i en fransk pige, og efter krigen rejser han tilbage til Frankrig for at blive genforenet med hende. Bogen giver en fin indsigt i ynglingens udvikling til mand og indblik i, hvordan krigen præger ham resten af livet.

Den frankofile litterat Hans Boll-Johansen (født 1936) har et omfattende og kvalitativt stærkt forfatterskab bag sig. Hans *Danskerpak* og *Tyskerpak* (2015) er en form for erindringsbog, hvor der dog sjældent er en jeg-vinkel, men snarere vi-vinkel på Aabenraa i efterkrigstiden.

Hans Boll-Johansen er selv ud af en dansk embedsmandsfamilie, der var kommet til egnen efter 1920 for at være et led i den politisk styrede fordanskning af Sønderjylland. Da den tyske skole i Aabenraa blev lukket efter 1945, kom Boll-Johansen til at gå i skole med både dansk- og tysksindede. Tidligere havde danske og tyske levet i to parallelverdener og i de foregående år i direkte fjendskab, men i den fælles skoleklasse var de to parter tvunget til at finde ud af det sammen.

En vigtig kilde – og en direkte anledning til bogen – var et manuskript på halvandet hundrede sider, som hans hjemmetyske klassekammerat Uwe Hänel overlod til ham. Bogen indeholder fremragende øjenvidneberetninger om det tyske mindretals adfærd under besættelsen af Danmark 1940-1945 og det efterfølgende retsopgør, som hos mindretallet var med til at skabe en martyrymte – det såkaldte "Faarhussyndrom" – hvor de indsatte fra efterkrigstidens Faarhuslejrbagefter mødte deres omverden med tavshed og en stærk indbyrdes solidaritet og følelse af at være blevet uretfærdigt behandlet

af det danske samfund ud fra den betragtning, at retsopgøret blev foretaget ud fra love, der var indført med tilbagevirkende kraft.

Endelig er der på sydslesvigsk side fem forfattere, der bør fremhæves: Dorothea Petersen, Kirstin Deckert, Finn Egeris Petersen, Helga Küssner og Rolf Erbst, og de skriver både erindringer og romaner.

Dorothea Petersen skildrer i *Parallele verdener. At finde et ståsted* (2012) sine oplevelser som sydslesvigsk feriebarndom i Danmark efter krigen og sit liv mellem to kulturer, dansk og tysk. Efter en opvækst i Sydslesvig er hun i dag bosat i Danmark. I romanen *Havets rytter* (2014) behandler hun historisk stof om "Danmarks Atlantis" – den danske handelsby Rungholt, der blev oversvømmet og totalt ødelagt under en stormflod i 1862. Man skønner, at 7600 mennesker druknede i vadehavsregionen den nat, ca. en fjerdedel af dem fra Rungholt. Det fantastiske stof til trods er det stort set kun behandlet skønlitterært af tysksprogede forfattere, indtil *Havets rytter* udkom. Den mest kendte tysksprogede udgivelse er Kari Kösters *Die letzten Tage von Rungholt* (1999), og nyeste skud på stammen er Franziska Steinhauers *Fluch über Rungholt* (2017).

Sydslesvigeren Kirstin Deckert, der i dag ligeledes er bosat i Danmark, har udsendt *Børnene dernedefra* (2014) med 12 mosaikker om en hverdag i Tyskland mellem diktatur og demokrati. *Kalejdoskopet* (2016) er en erindringsbog om hendes familiehistorie, hvori Deckert fremhæver det fænomen, at mennesker kan have to nationale identiteter – en bog, som forfatteren selv kalder "et bidrag til den aktuelle værdidebat i Danmark" (Davidsen, 2017). I *Vidnet* (2014) bringer hun et udvalg af sin fars erindringer fra hans tid som tysk soldat under Første Verdenskrig.

Finn Egeris Petersens *De faderløse* (2016) er en letlæst roman om to drenge i Slesvig og Tønning i tiden under nazismen og tiden efter Tysklands totale sammenbrud i 1945. Slesvig-drengen Wilhelm har en far, som nok er fysisk til stede, men gradvist bliver mærkeligt vag. Kars er lidt yngre, har en frisisk baggrund fra Helgoland og mister sin far, der er tysk soldat på østfronten under Anden Verdenskrig. Deres historier fortælles parallelt, og i slutningen af bogen mødes deres veje.

Sydslesvigeren Helga Küssner (født 1936) har udgivet erindringsbogen *Sorgens børn* (2016) om sin vej fra bombehelvedet i

Hamborg i august 1943 til Flensborg, hvor hun og familien efter 1945 gled ind i det danske mindretal, som moren i forvejen havde været en del af.

”En ualmindelig velskrevet lille bog, hvor læseren bliver præsenteret for en meget interessant historie fra efterkrigstidens Flensborg”, er Rolf Erbsts erindringer *Barakkerne. Min danske og tyske barndom i efterkrigstidens Flensborg* (2012). I slutningen af Anden Verdenskrig oplevede Slesvig-Holsten en massiv tilstrømning af flygtninge fra Østpreussen, Pommern, Schlesien og sønderbombede storbyer længere sydpå. Derfor blev der bygget barakker til disse flygtninge, og det er disse barakker, Rolf Erbst (født 1946) beretter fra. ”Han har bogen igennem en ironisk distance til sig selv og til de oplevelser, han skildrer. Det har utvivlsomt været nødvendigt, da det er en meget barsk fortælling, der foldes ud for læseren,” skriver historikeren Mogens Rostgaard Nissen i sin anmeldelse i *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 4, 2014.

Konklusion

Ovenstående gennemgang illustrerer, at der er tale om en betydelig og ny bølge af skønlitterære skildringer af og fra det dansk-tyske grænseland efter år 2000 med intensivering efter år 2010. En betydelig del af udgivelserne er lokalt funderede, og flere af dem er udkommet på etablerede forlag, hvor redaktører har været involveret i redaktionsprocesserne. Specielt erindringsbøgerne skrevet af sydslesvigere er selvudgivelser. Disse har alle stor autenticitet, dog er den litterære kvalitet svingende.

Generelt er udgivelserne fra både Sønderjylland og Sydslesvig blevet positivt modtaget i resten af Danmark, især ved foredragsarrangementer på folkebibliotekerne. Dog anmeldes alle grænselandsromaner i de landsdækkende dagblade nord for Kongeåen.

Gennemgående giver romanerne udtryk for en *Zweiströmigkeit* eller en flydende opfattelse af grænsen mellem dansk og tysk. Skildringerne af kampen for danskheden og myndighedernes overgreb på dansk kultur i ”preussertiden” forekommer også. Perspektivet er dog primært dansk og kun sjældent tysk. Der findes for eksempel

ingen skønlitterære udgivelser med et tysk perspektiv på grænse-
dragningen i 1920 eller den efterfølgende grænsekamp frem til 1945.

Generelt må man dog sige, at de toneangivende grænselands-
forfattere især inden for de seneste ti år har tegnet meget nuancerede
billeder af grænselandet, som sjældent er nogen entydig størrelse.

REFERENCER

- Andresen, Sigfred, Lippert, Otto & Philippsen, Kurt (1980). Slesvigland – et nyt
tidsskrift [programklæring]. *Slesvigland*, nr. 1, s. 3-4.
- Bargfeldt, Britta (2015). Men sko må jeg ha'. *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 4, s. 163.
- Becker-Christensen, Henrik (2001). Dannevirke danner nu bro mellem to
kulturer, *Flensborg Avis*, 8. november.
- Bendtsen, Bjarne Søndergaard (2018). Knacker og Enkeland [anmeldelse]. *histo-
rie-online.dk* (18. september).
- Bengtsson, Allan og Henningsen, Lars N. (1996). *Vandrelærere – rejsende i dansk
kultur*. Arkivserien, nr. 5. Flensborg: Studiefdelingen ved Dansk Central-
bibliotek for Sydslesvig.
- Blüdnikow, Bent (2018). Erling Jepsen sender kvinden i skyttegraven [interview
med Erling Jepsen]. *Berlingske Tidende*, 3. oktober.
- Christensen, Jens Ole (2014). Massiv historikerkritik af Bornedals storserie [an-
meldelse]. *Berlingske Tidende*, 8. oktober.
- Davidsen, Hans Christian (2005). Løgn i sandhedens tjeneste [interview med
Birte Blønd]. *Flensborg Avis*, 2. februar.
- Davidsen, Hans Christian (2014). Min farfar kæmpede for tyskerne [interview
med Pernille Juhl]. *Flensborg Avis*, 10. januar.
- Davidsen, Hans Christian (2017). En families historie i grænselandet
[anmeldelse]. *Flensborg Avis*, 16. januar.
- Davidsen, Hans Christian (2020a). Interview med Karsten Skov. 24. januar.
Davidsen, Hans Christian (2020b). Interview med Linda Lassen. 1. februar.
Davidsen, Hans Christian (2020c). Fint roman-portræt af H.P. Hanssen
[anmeldelse]. *Flensborg Avis*, 3. februar.
- Flensborg Avis-TV (2018). Pernille Juhl: *Marens vilje*. YouTube. Hans Christian
Davidsens profil (kategori: "Månedens bog"). Kan tilgås på [https://www.
youtube.com/watch?v=tSsftAg6y7s&list=PLK7F-HYT99e4fxedHWgYWBfx
WP7hJHmZQ&index=6](https://www.youtube.com/watch?v=tSsftAg6y7s&list=PLK7F-HYT99e4fxedHWgYWBfxWP7hJHmZQ&index=6).
- Friedrichsen, Annegret & de Mylius, Johan (red.). (2014). *Lys over Linnemann*.
Multivers.
- Handesten, Lars (2019). Slægtsroman følger slægtsroman [anmeldelse].
Kristeligt Dagblad, 31. januar, sekt. 1, s. 8.
- Hauge, Nana (2016). Maren Sørensen er den oversete første kvindelige præst i
Danmark. *Kristeligt Dagblad*, 8. oktober.
- Jensen, Ole Brandenburg (2005). *Besættelsestidens økonomiske og erhvervs-mæssige
forhold* [ph.d.-afhandling]. Syddansk Universitetsforlag.
- Juhl, Pernille (2020). Genforeningen [pressemeldelse]. [www.berlingske-juhl.dk/
ny-roman-genforening-paa-trapperne/](http://www.berlingske-juhl.dk/ny-roman-genforening-paa-trapperne/).

- Knippel, Lars Ole (2014). Vandrelærerinde under tysk åg [interview med Linda Lassen]. *Jyllands-Posten*, 22. september.
- Kühl, Jørgen (2020). Zweiströmigkeit – om identitetsoptioner i grænselandet. Grænseforeningen. Tilgået 1. oktober på <https://graenseforeningen.dk/om-graenselandet/leksikon/zweistromigkeit-om-identitetsoptioner-i-graenselandet>.
- Matlok, Siegfried (2015). Klein(SCHMIDT), *Der Nordschleswiger*, 20. juni.
- Mendel, Sanne (2020). Pernille Juhl: *Frihed og ære* [lektørudtalelse]. bibliotek.dk. Tilgået 1. oktober.
- Møgeltoft, Christian (2019). 100 års liv og længsler på den sønderjyske slægtsgård [anmeldelse]. *Jyllands-Posten*, 17. februar, sekt. 5, s. 21.
- Nissen, Mogens Rostgaard (2014). Barakkerne [anmeldelse]. *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 4, s. 167.
- Pedersen, Poul Flou (2020). Karsten Skov: *Enkeland* [lektørudtalelse]. bibliotek.dk. Tilgået 1. oktober.
- Rasmussen, René (2015). Opråb fra Sønderjylland: Først pisser de på os – og bagefter siger de, at vi lugter [fra Facebook]. *Politiken*, 22. juni.
- Torsting, Kasper (instr.). (2018). *I krig & kærlighed*. Fridthjof Film.

Omtalte værker

- Blønd, Birte (2001). *Grænsegænger*. Hovedland.
- Blønd, Birte (2004). *Skillelinier*. Hovedland.
- Blønd, Birte (2006). *Dansen kan begynde*. Hovedland.
- Bock, Ester (2006). *Det skjulte*. Gyldendal.
- Bock, Ester (2009). *Klokken slår*. Gyldendal.
- Bock, Ester (2013). *Flugt*. Strandberg Publishing.
- Boll-Johansen, Hans (2015). *Danserpak og Tyskerpak*. Gyldendal.
- Bornedal, Ole (2014). 1864. DR.
- Brodersen, Jakob (2014). *Thode*. Books on Demand. (2016, Forlaget Radius).
- Buk-Swienty, Tom (2008). *Slagtebænk Dybbøl*. Gyldendal.
- Buk-Swienty, Tom (2010). *Dommedag*. Gyldendal.
- Conradsen, Keld (2009). *Stemte S'er*. Modtryk.
- Conradsen, Keld (2014). *Familien Bruchfontaine*. Modtryk.
- Deckert, Kirstin (2012). *Børnene dernedefra*. Skriveforlaget.
- Deckert, Kirstin (2014). *Vidnet*. Skriveforlaget.
- Deckert, Kirstin (2016). *Kalejdoskopet*. Eget forlag. (E-bog 2019, Lindhardt og Ringhof).
- Erbst, Rolf (2012). *Barakkerne. Min danske og tyske barndom i efterkrigstidens Flensborg*. Mellemsgaard.
- Friedrichsen, Annegret (1990). *Atemrisse*. Fischer.
- Friedrichsen, Annegret (2012). *Porcelænskvinden*. printXpress.
- Friedrichsen, Annegret (2019). *Die Porzellanfrau*. Athena Verlag.
- Hansen, Gynther (1965). *Forvandlinger*. Arena.
- Hansen, Gynther (1976). *Stemmer fra provinsen*. Arena.
- Hansen, Gynther (1988). *Hitler, min far og mig*. Lindhardt og Ringhof.
- Hansen, Gynther (1989). *Soldaterne*. Lindhardt og Ringhof.
- Hansen, Gynther (1990). *Danskerne*. Lindhardt og Ringhof.

- Hansen, Gynther (1997). *Befrielse*. Lindhardt og Ringhof.
- Jepsen, Erling (2002). *Kunsten at græde i kor*. Borgen.
- Jepsen, Erling (2005). *Frygtelig lykkelig*. Borgen.
- Jepsen, Erling (2008). *Alting begynder i Gram*. Borgen.
- Jepsen, Erling (2013). *Den sønderjyske farm*. Gyldendal.
- Jepsen, Erling (2018). *Erna i krig*. Gyldendal.
- Jessen, Anna Elisabeth (2019). *Om hundrede år*. Rosinante.
- Jessen, Hanns Christian (1987). *Faarhus. Straflager für die deutsche Minderheit in Dänemark. Erlebnis, Berichte, Dokumente*. Husum Verlag.
- Johannsen-Bojsen, Karin (1977). *Sindelag*. Flensborg: Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.
- Johannsen-Bojsen, Karin (1987). *Regnbuelandet. En roman fra Sydslesvig*. Hernov.
- Johannsen-Bojsen, Karin (1996). *Hjerteblod og tryksvæerte. Klip fra en Sydslesvig-kronikørs værksted*. Flensborg Avis.
- Johannsen-Bojsen, Karin (1997). *Himmel med mange stjerner*. Poul Kristensens Forlag.
- Johannsen-Bojsen, Karin (2004). *Sydslesvigpige*. Poul Kristensens Forlag.
- Johannsen-Bojsen, Karin (2008). *Sydslesvigkvinde*. Poul Kristensens Forlag.
- Juhl, Pernille (2013). *Vent på mig Marie*. Eget forlag.
- Juhl, Pernille (2014). *Når solen står højest*. Eget forlag.
- Juhl, Pernille (2015). *Efter mørke*. Eget forlag.
- Juhl, Pernille (2016). *Frihed og ære*. Eget forlag.
- Juhl, Pernille (2017). *Det usagte*. Eget forlag.
- Juhl, Pernille (2018). *Marens vilje*. Eget forlag.
- Juhl, Pernille (2020). *Genforeningen*. Eget forlag.
- Köster, Kari (1999). *Die letzten Tage von Rungholt*. Heyne.
- Kristensen, Henrik Skov (2011). *Straffelejren*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Küssner, Helga (2016). *Sorgens børn*. Ådalen.
- Lassen, Linda (2011). *Håbets år*. Hovedland.
- Lassen, Linda (2014). *Men sko må jeg ha'*. Hovedland.
- Lassen, Linda (2019). *Tysklandsarbejderen. Frederiks valg*. Hovedland.
- Lassen, Linda (2019). *Jens og Marie. En genforeningsroman*. Hovedland.
- Linnemann, Willy-August (1958). *Bogen om det skjulte Ansigt. Europafortællinger*. Gyldendal.
- Petersen, Dorothea (2012). *Parallele verdener – at finde et ståsted*. Mellemsgaard.
- Petersen, Dorothea (2014). *Havets rytter*. Mellemsgaard.
- Petersen, Finn Egeris (2016). *De faderløse*. Mellemsgaard.
- Petersen, Hans S. (1998). *Die Letzte Option*. Bastei Lübbe.
- Petersen, Hans S. (1999). *Die Täuscher*. Bastei Lübbe.
- Petersen, Hans S. (2001). *Letzte Helden*. Bastei Lübbe.
- Petersen, Hans S. (2001). *Geest*. Europa-Verlag.
- Petersen, Hans Schmidt (2009). *Sneglens hus*. C&K Paperback.
- Petersen, Hans Schmidt (2010). *Den sørgeligste død*. C&K Paperback.
- Petersen, Hans Schmidt (2011). *Pigernes sødme*. C&K Paperback.
- Reintoft, Hanne (2008). *Nu er det længe siden*. People's Press.
- Reintoft, Hanne (2010). *Når dagene strenges*. People's Press.
- Skov, Karsten (2013). *Knacker*. Mellemsgaard.
- Skov, Karsten (2018). *Enkeland*. Hovedland.
- Skov, Karsten (2020). *Under samme måne*. Hovedland.
- Steinhauer, Franziska (2017). *Fluch über Rungholt*. Gmeiner Verlag.